

Ömer Türker, Osman Demir (ed.), *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2013, iv+635. ISBN: 978-605-48-29-09-5

İbrahim Halil Üçer*

Müteahhir dönem İslâm düşüncesi Gazâlî sonrasıyla ilgili *gerileme* söylemi dolayısıyla uzunca bir süre ihmal edilmiş olsa bile, söz konusu dönemle ilgili çalışmalar yakın zamanda nispi bir artış göstermiştir. Bununla birlikte Gazâlî sonrası İslâm düşünce geleneğine etki eden önemli isimlerle ilgili kuşatıcı monografik çalışmalar neredeyse yok denecek kadar azdır. Ömer Türker ve Osman Demir'in editörlüğünü yaptığı, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi'nin "İkinci Klasik Dönem" projesi etrafında neşredilen *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî* başlıklı kitap, alandaki bu boşluğu doldurma yönünde önemli bir adımdır.

Eser Fahreddin Râzî düşüncesiyle ilgili Ömer Türker'e ait bir giriş yazısı ve Eşref Altaş'a ait geniş bir monografik çalışmadan oluşan giriş bölümüyle birlikte dört bölümden meydana gelmektedir. Giriş bölümünü takiben ikinci bölüm Mustakim Arıcı'nın Râzî ekolünü konu alan makalesiyle başlamakta ve felsefe, fıkıh, dil, tefsir, mezhepler ve dinler tarihi gibi alanlarda Fahreddin Râzî'nin yaptığı katkıları karşılaştırmalı bir yöntemle ele alan makalelerle devam etmektedir. Üçüncü bölüm Râzî düşüncesinin bilgi, varlık, tanrı, nübüvvet ve cevher teorisi gibi alanlar açısından sistematik bir sunumuna hasredilmiştir. Son olarak dördüncü bölüm ise *İşârât* şerhleri geleneği ve selef geleneği içerisinde Fahreddin Râzî'ye yöneltilen eleştirilere dair iki makale ile Fahreddin Râzî'nin vasiyetinin Türkçe tercümesinden oluşmaktadır. Esere Fahreddin Râzî çalışmalarlarıyla ilgili bir ileri okumalar listesi de ilave edilmiştir.

Ömer Türker'in "Kelam ve Felsefe Tarihinde Fahreddin er-Râzî" başlıklı giriş makalesi (s. 17-41), Fahreddin Râzî'nin "İbn Sînâ felsefesinin imalarını çözümleyip felsefi düşünceyi hem bir filozof hem de bir kelâmcı duyarlılığıyla eleştirerek" kendisinden sonra gelenlere nasıl geniş bir sorun birikimi bıraktığını ele almaktadır. Türker'e göre Râzî bunu yaparken, kelâm ilmini Gazâlî'de olduğu gibi sadece mantık ve metafiziği içeren bir üst ilim olarak değerlendirmemiş, bir bütün olarak nazarî felsefenin muadili saymıştır. Bu çerçevede kelâmın içerdiği salt ilahiyat meselelerini bu ilmin amacı hâline getirirken, İbn Sînâcı metafiziğin temel meselelerini teşkil eden *umûr-ı âmme* bahis-

* Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü.

lerini salt ilahiyatın mukaddimesi olarak inşa etmiştir. Böylece Eş'arî kelamı İbn Sînâ felsefesiyle aynı dili konuşan muadil bir akım hâline gelmiştir. Türker, Râzî'nin kelam ilmini felsefeyle gerçek bir diyaloga girecek şekilde yeniden yorumlamasının, Cüveynî ve Gazâlî'nin *mütekaddimîn* kelamına yönelttikleri yöntem eleştirilerini ileriye taşıyarak daha güçlü bir delil yapısı inşa etme çabasıyla birlikte anlam kazandığını belirtir. Bu bağlamda Râzî, önceki dönem kelam düşüncesinde sıklıkla kullanılan, delilin yokluğunun iddianın yanlışlığını gerektirdiği düşüncesi ile gâibin şahide kıyası ve ilzam yöntemlerini ayrıntılı bir şekilde eleştiriye tabi tutar. Ayrıca kesin bilginin amaçlandığı akli meselelerde zannî bilgi veren nakli delillerin kullanılmasının yanlışlığına dikkat çeker. Zira Râzî'ye göre tıpkı metafizik gibi varlık olmak bakımından varlığın bilgisine ulaşmayı amaçlayan kelam, tahkikle öncelenmemiş lafzî delalet aracılığıyla kesin bilgiye ulaşmaya çalışmamalıdır. Daha önce Gazâlî'nin kelimcılara yönelttiği yöntem bazlı eleştiriler, bu hususu dikkate alarak, ulaşmak istediği hakikatler açısından kelamın *kifayetsiz* olduğu yönünde bir sonuç doğurmuştur. Türker, Fahreddin Râzî'nin kelama yeniden yön veren ve kelâmcıların nazarî araştırmalarının –kendi aralarındaki ilzamî ve nakli delillerle yapılan tartışmalara rağmen– gerçekte bir hakikat araştırması olduğunu nazarî felsefeyle mukayese içinde ispat eden eserleri olmasaydı, kelam ilminin *kifayetsizlik* eleştirisinin altında kalabileceğini belirtir (s. 34). Peki filozofların yöntemi olan *burhan* metafizik hakikatlere ulaşma noktasında kelamcıya *kifayet* sağlayabilir mi ya da Râzî'nin önerdiği yeni bir yöntem mevcut mudur? Türker'in makalesinin en dikkat çekici iddiası, bu sorunun cevabında ortaya çıkar. Ona göre Râzî metafiziğin meşruluğunu varlık, imkân, hudus gibi apaçık kavramlar ile özdeşlik ilkesi ve üçüncü şıkkın imkânsızlığı gibi temel önermelerden aldığını savunmakla birlikte, aklın bu kavram ve önermelerden hareketle oluşturduğu akıl yürütmelerin tek bir seyir izlemediğini fark etmiştir. Bu itibarla Râzî herhangi bir meseleye ilişkin mantıksal açıdan kusursuz, ancak burhanîlik şartlarını taşımadığı için yanlış olan birçok argüman geliştirerek, mantıksal kusursuzluğun burhanî bilgiyi iktiza etmediğini ispat etmeye çalışır. Râzî'nin bu çabasının ardında “önergelerin yüklemeleri ile konuları arasındaki ilişkinin mahiyet teorisi açısından belirlenmesini” burhanîliğin temel kriteri olarak ortaya koyması, ancak duyu algılarına konu olmayan ve tamamen istidlallerle bildiğimiz mevcutlar söz konusu olduğunda önergelerin özne ve yüklemeleri arasındaki ilişkiye dair bilgilerin varlık tespiti düzeyinde kaldığını düşünmesi yatar. Bu değerlendirmelerden yola çıkarak Râzî metafiziğin meselelerini iki kısma ayırır. Bunlardan birincisi akıl yürütmenin kusursuzluğu sayesinde doğruluğu idrak edilebilecek alandır. İkincisi ise birikimsel olarak gelişen ve tek tek filozofların katkısıyla burhanîleşen alandır. Bu alan metafiziğin tarihsel bakımdan tamamlanmaya açık ve farklı dönemlerde farklı katkıları mümkün kılan dinamik yönüne tekabül eder. Türker'e göre Râzî'nin bu ayrımıyla birlikte metafizik, “aklın bir imkân sahası olarak görülüp kelamî ve felsefî görüşlerin birlikte tartışılacağı ortak bir üretim alanına dönüşmüştür.”

Giriş bölümünün Eşref Altaş'a ait "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyâsî İlişkileri" başlıklı makalesi (s. 41-91), Râzî biyografisini üç dönem içerisinde ele alarak, Râzî biyografisinin kapalı yönlerini aydınlatmakta ve bir tür Râzî prosopografisi sunmaktadır. Yine Eşref Altaş'a ait "Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi" konulu makale (s. 91-167), kitabın Râzî çalışmalarına en önemli katkılarından birini teşkil etmektedir. Burada Altaş, daha önce farklı isimler tarafından teşebbüs edilen ve oldukça kısmî bir şekilde ortaya konulan Râzî külliyyatını tarihlendirme çabalarını ileriye taşıyarak, Râzî'nin 64 eserinin tam bir kronolojisini vermektedir. Bunu yaparken oldukça geniş bir kaynaklar alanına istinat eden Altaş, kendisinden önce yapılan tarihlendirme denemelerini tashih etmekte ve Râzî külliyyatını tarihlendirme sorunuyla ilgili temel ilkeleri de vaz etmektedir. Bu bağlamda makale, tarihlendirmeye temel teşkil eden unsurlardan biri olarak Râzî'nin eserleri arasındaki atıf ilişkilerini de kapsamlı bir şema dâhilinde ortaya koymuştur. Hem kapsamı hem de yöntemi itibariyle Altaş'ın çalışmasının, Râzî düşüncesindeki dönüşümleri doğru bir şekilde tespit etmek isteyen araştırmacılar için vazgeçilmez bir niteliğe sahip olacağını belirtmek gerekir.

Kitabın ikinci bölümünün ilk makalesinde Mustakim Arıcı İslâm düşüncesinde Fahreddin Râzî ekolünün bulunup bulunmadığı ve şayet böyle bir ekolden bahsedebilirsek, onun temsilcileri ve ana özelliklerinin neler olduğunu tartışmaktadır (s. 167-203). Agil Şirinov ise *İşârât* geleneği içerisinde Fahreddin Râzî'nin yeri ve etkisini tartışan bir makaleyle derlemeye katkıda bulunmuştur (s. 203-243). Burada Şirinov Râzî'nin *Şerhu'l-İşârât*'taki İbn Sînâ eleştirilerinin temel özellikleri üzerinde durmuş, bu eleştirilerin sonraki dönem İbn Sînâ şârihleri ve kalamcılar üzerindeki etkileriyle ilgili ayrıntılı bir tartışmaya yer vermiştir. Eserin bu bölümünde ayrıca Tuncay Başoğlu'nun fıkıh usulünde Fahreddin Râzî mektebini ele aldığı çalışması (s. 243-265) ile Kadir Gömbeyaz'ın Râzî'yi bir fırak müellifi olarak tartışan makalesi (s. 347-379) öne çıkmaktadır. Nasrullah Hacımüftüoğlu'na ait "Fahreddin er-Râzî'nin Belâgat ve İ'câz Teorisi", Mustafa Öztürk'ün "Tefsirde Fahreddin er-Râzî" ve Hidayet Işık'ın "Fahreddin er-Râzî ve Dinler Tarihi" başlıklı makaleleri bölümde yer alan diğer çalışmalardır.

Şaban Haklı'nın "Fahreddin er-Râzî'nin Bilgi Teorisi" başlıklı çalışmasıyla (s. 423-53) başlayan üçüncü bölüm, Veysel Kaya'nın "Fahreddin er-Râzî'nin Varlık Görüşü" makalesiyle (s. 453-73) devam etmektedir. Haklı, bilginin mahiyeti ve kaynağı konularında Râzî'nin görüşlerini *felasife* eleştirileri bağlamında ele almakta, ayrıca zihnî varlıkla ilgili yaklaşımını tartışmaktadır. Kaya ise Râzî'nin varlık görüşünü, mütekaddimîn kelamının varlıkla ilgili temel taksim ve tasavvurları etrafında koruduğu ve dönüştürdüğü hususlar etrafında ele almaktadır. Kaya'ya göre Râzî'nin varlık düşüncesi İbn Sînâ öncesi kelamî gelenekte mevcut olan *imkân/cevaz* düşüncesi-ne İbn Sînâ'nın sistemli sunumunun tatbik edilmesiyle teşekkül etmiştir. Bu tatbik esnasında mütekaddimîn kelamının cevher-araz gibi temel fiziksel ayrımlarında ve

vacibin ispatı gibi konularda sonraki dönem kelamcılarını etkileyecek önemli dönüşümlerin nasıl gerçekleştiği sorusu, Kaya'nın çalışmasının özgün cevaplar sunduğu alanlar arasında yer almaktadır. Aynı bölümde yer alan Osman Demir'e ait "Fahreddin er-Râzî'de Cevher-i Ferd ve Heyûlâ-Sûret Teorisi" (s. 527-555) başlıklı makale ise Râzî'nin fiziksel varlığın nihai ontolojik temeliyle ilgili temel argüman ve görüşlerini mütekaddimîn dönem kelâmı ile İbn Sînâ felsefesiyle ilişkili olarak etraflı bir şekilde analiz etmektedir. Muammer İskenderoğlu ise bu bölüme iki makaleyle katkıda bulunmuştur. Bu makalelerden ilki olan "Fahreddin er-Râzî'de İsbât-ı Vâcib ve Tanrı-Âlem İlişkisi" (s. 473-505) Râzî'nin Tanrı'nın varlığıyla ilgili sunduğu delilleri tasnif ederek *el-Metâlibu'l-âliye* ve *Kitâbü'l-Erba'în* bağlamında karşılaştırmalı bir biçimde tartışmakta ve mütekaddimîn dönem kelamcılarının geliştirdiği hudus delili ile *el-Metâlibu'l-âliye*'de önce Tanrı'nın varlığını ispata yönelik yaklaşımı ayırt etmektedir. İskenderoğlu'na göre, Tanrı'nın varlığının ispatını âlemin hâdis olması önkoşuluna dayandırmayan bu yaklaşım, mütekaddimîn kelâmına nispetle önemli bir yenilik taşır. Makalenin son bölümünde İskenderoğlu, Râzî'nin Tanrı'nın ispatıyla ilgili görüşlerinin Tanrı-âlem ilişkisiyle ilgili görüşlerini hangi açılardan belirlediğini âlemin kıdemi meselesi etrafında ele alır ve Râzî'nin kıdem sorunuyla ilgili tutumunu belirginleştirmeye çalışır. Yine İskenderoğlu'na ait "Fahreddin er-Râzî'de Nübüvvet Teorisi" (s. 505-527) başlıklı makale ise Râzî'nin nübüvvetin ispatıyla ilgili geleneksel kelâmî yöntemi nasıl değerlendirdiği ve ne tür yeni ispat yolları sunduğuyla ilgili önemli tespitler barındırmaktadır. Bu bağlamda makale *el-Metâlibu'l-âliye*'nin önceki metinlere nispetle daha ziyade İbn Sînâci olarak nitelenebilecek bir nübüvvet anlayışı sunduğunu ortaya koymaktadır.

Kitabın dördüncü ve son bölümü sonraki dönemde gündeme gelen Râzî eleştirileriyle ilgili iki makaleye ayrılmıştır. Bu makalelerden ilkinde Hakan Coşar Seyfeddin Âmidî örneğini merkeze alarak *İşârât* geleneği içerisindeki Râzî eleştirilerinin sistematik bir sunumuna yer vermiştir (s. 555-579). Âmidî'nin mantık ve metafizik alanındaki eleştirilerini etraflı bir biçimde tartışan makale, Türkçede konuyla ilgili öncü çalışmalardan birini teşkil etmektedir. Râzî eleştirilerini söz konusu eden bir diğer makale ise Faruk Sancar'a aittir. Sancar genel olarak ehl-i hadisin, özel olarak da İbn Teymiyye ve takipçilerinin Râzî eleştirilerini "Selef Geleneğinde Râzî'ye Yöneltilen Metodik Eleştiriler" başlığı altında ele almıştır (s. 579-603).

Sonuç olarak eser genelde Gazâlî sonrası İslâm düşüncesini, özelde Fahreddin Râzî çalışmalarını ileriye taşıyacak önemli bir katkı niteliğine sahiptir. Bu çerçevede *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî* kitabı, hem Râzî düşüncesinin sistematik bir sunumuyla karşılaşmak isteyen genel okuyucu kitlesi için hem de Râzî'nin mütekaddimîn kelâmı ile İbn Sînâci felsefe arasındaki ilişkiyi ve kendi düşüncesindeki dönüşümleri takip etmek isteyen okuyucular için uzun süre kaynak niteliğini koruyacaktır.